

جایگاه اعجاز علمی قرآن در تفسیر نوین

دکتر مجید معارف^۱

چکیده:

اعجاز علمی به عنوان یکی از وجوه اعجاز قرآن، توجه بسیاری از قرآن پژوهان و مفسران را در قرن چهاردهم به خود جلب کرده است. این اقبال در پی رشد سریع علوم تجربی در عصر حاضر از یک سو و تلاش برخی دانشمندان اسلامی در تطابق علم و دین با هم از سوی دیگر، به وقوع پیوسته است. حاصل چنین تلاشی، ظهور آثار گوناگون در عرصه قرآن پژوهشی است که در بسیاری از آنها رد پای تکلف تطبیق دستاوردهای علمی قرآن به چشم می خورد. تفسیر نوین از شاخص ترین تفاسیر علمی قرن چهاردهم است که مولف دانشمندان آن توانسته است با تکیه بر روش صحیح علمی تفسیر قرآن، حرکتی معتدلانه در راستای تفسیر علمی انجام داده و در پی آن، اعجاز علمی قرآن کریم را وجهه همت خود سازد. کلید واژه ها: اعجاز علمی، قرآن، علوم تجربی، تفسیر علمی، تحمیل، تکلف.

۱- استاد دانشکده الهیات دانشگاه تهران و عضو هیات علمی نیمه وقت دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکزی dr_majid_maaref@yahoo.com

طرح مسأله:

شناخت جایگاه اعجاز علمی در تفسیر نوین در گرو توجه به دو مقدمه است:

● الف. تفسیر علمی، ویژگی مهم تفاسیر قرآن در قرن چهاردهم

قرن چهاردهم به موازات تحولات شگرف علوم تجربی و کشف بسیاری از اسرار طبیعی، صحنه جدیدی از مطالعه و پژوهش در مقابل مفسران قرآن و دانشمندان علوم قرآنی قرار داد. این صحنه موضوع روشن سازی میزان ارتباط حقایق قرآن با دستاوردهای علوم تجربی بود. در این خصوص روش جدیدی - علمی رغم برخی از ریشه های تاریخی - از تفسیر قرآن مورد توجه قرار گرفت که اصطلاحاً به "روش تفسیر علمی" شهرت دارد. در این روش، نوعی تطابق قرآن با دستاوردهای علوم تجربی از سوی مفسر به عمل می آید. به این صورت که گاه از علوم در تأیید محتوای قرآن بهره گیری می شود و گاه آیات قرآن به صورت جزئی با یافته های علمی تطبیق می گردد (رفیعی محمدی، ۱۴۰۱/۱ و ۱۴۲). پیش فرض چنین تفسیری جامعیت قرآن نسبت به همه اسرار و حقایق هستی از یک طرف (النحل، ۸۹) و قطعیت یافتن نتایج برخی از پژوهش های علمی - به ویژه در عصر حاضر - از سوی دیگر است و از این رو موضوع تطابق کامل کتاب تکوین و کتاب تشریح حاصل می شود. زیرا این دو کتاب هر دو به ذات احدی انتساب پیدا می کند.

نگرش علمی به قرآن به معنای اشتغال قرآن به همه حقایق و علوم بوده و ریشه در آیات و روایات دارد (از جمله رک: الأنعام، ۳۴؛ النحل، ۸۹؛ کلینی، ۵۹/۱-۶۱) و برخی نیز در اشتغال قرآن بر کلیه علوم به همین نصوص استناد کرده اند (سیوطی، ۲۸/۴). اما سابقه تاریخی پیوند علم و دین، ظاهراً به تلاش بزرگانی مانند ابن سینا، ابو حامد غزالی، فخر رازی باز می گردد (رضایی اصفهانی، ۲۹۲-۲۹۹). این تلاش ها بیشتر معطوف به مباحث نظری تطابق علم و دین و گاه تفسیر برخی آیات قرآن با دستاوردهای هیأت قدیم بود (همانجا) و هرگز جریانی موسوم به "تفسیر علمی" به ظهور نرسید. اما در قرن چهاردهم، تحولات سریع علمی و کشف بسیاری از اسرار طبیعی موجب گردید، تا عرصه جدیدی از تحقیقات علمی در محور قرآن پژوهی ظاهر شود. این عرصه همان بحث تفسیر علمی آیات قرآن است که در برخی کوشش های تفسیری نمایان است و کم و بیش تفاسیر قرن

چهاردهم را تحت تأثیر قرار داده است و کتاب فکرة اعجاز القرآن تألیف نعیم الحمصی در عربی و تفسیر علمی قرآن تألیف ناصر رفیعی محمدی در فارسی، گوشه‌هایی از آثار تألیف شده در تفسیر علمی قرآن و نیز آثاری که در همین ارتباط با عنوان اعجاز علمی نگارش یافته‌اند را در اختیار قرار می‌دهد. اینکه حرکت تفسیر تا چه حد در انجام رسالت تطابق علم و دین از بوته آزمایش موفق به در آمده و یا چه میزان تحمیل و تکلف به ساحت قرآن وارد ساخته و نیز توجه به طیف گسترده مخالفان و موافقان تفسیر علمی و استدلال‌های هر گروه، موضوع این مقال نیست و تنها به ذکر این نکته بسنده می‌شود که این موضوع نیز همانند بسیاری از موضوعات علمی از آفت افراط و تفریط و قضاوت‌های نادرست، مصون نمانده است.

گفتنی است تفسیرنویس تألیف محمدتقی شریعتی، از جمله تفاسیر شاخص علمی در عصر حاضر است که علی‌رغم حجم محدود خود، حرکت منطقی و معتدلانه‌ای از تفسیر علمی را پیش روی خواننده قرار می‌دهد، و به عنوان دستاورد چنین تفسیری، اعجاز علمی قرآن را برای طالبان قرآن به ارمغان می‌آورد.

● ب. اعجاز قرآن در تفسیر نوین

تفسیر نوین دارای مقدمه مبسوط و مفصلی درباره تاریخ و علوم قرآنی است. در این مقدمه، مباحث ارزشمندی در خصوص "عصر نزول قرآن و زندگی پیغمبر اسلام (ص)" خاصه درس ناخواندگی آن حضرت، "عظمت قرآن و جایگاه آن نزد مسلمانان"، از بر کردن و نوشتن قرآن، "محفوظ ماندن مصحف عثمانی"، جمع و تدوین قرآن، اختلاف قراءات در قرآن، اصالت قرآن و تحریف ناپذیری آن و سرانجام بحث گسترده اعجاز قرآن و وجوه گوناگون آن به چشم می‌خورد. در بحث جمع و تدوین قرآن، استاد شریعتی بر جمع‌آوری کامل قرآن در عصر رسول خدا (ص) پافشاری کرده و ادله مهمی در اثبات این موضوع اقامه می‌کند (۱۶-۲۲). وی علاوه بر جمع قرآن در عصر رسالت، ترتیب کنونی سوره‌های قرآن را نیز وامدار همین عصر می‌داند (ص ۱۹) و قضایای جمع قرآن پس از رحلت پیامبر (ص) را بیشتر مربوط به شیوع اختلاف قرائت و کوشش در توحید مصاحف اعلام می‌کند. به عبارت دیگر، استاد ضمن تأیید اختلاف قرائت قرآن به عنوان یک واقعه تاریخی، این

موضوع را عاملی جهت خدشه به اصالت قرآن ندانسته و از اصالت قرآن و تحریف ناپذیری آن به عنوان یک اصل مسلم و خدشه ناپذیر - از نظر بزرگان شیعه و سنی - دفاع می کند (ص ۳۱ - ۴۰).

این در شرایطی است که به عقیده استاد، تحریف در کتب سایر انبیای الهی راه یافته و قرآن خود گزارشگر وقوع این تحریف است (ص ۳۹). پس از این مباحث، ایشان با طرح "عظمت بی مانند محمد (ص) و قرآن" وارد بحث "معجزه جاوید" شده و به تفصیل در این باره سخن می گوید. استاد شریعتی پس از بررسی مفهوم اعجاز و تفاوت اصطلاحات "آیه" و "معجزه" به بررسی وجوه اعجاز قرآن پرداخته و از تحدی به بلاغت، به عنوان اولین و قدیمی ترین وجه اعجاز قرآن یاد می کند. به این صورت که "شکی نیست که تحدی قرآن در مکه و به ویژه در اوائل امر جز به اعجاز بیان و بلاغت آن نبوده است" (ص ۴۷). استاد شریعتی ضمن اعتقاد به وجوه گوناگون در اعجاز قرآن، اعجاز بیانی قرآن را از جهتی مهم تر از سایر وجوه می داند. به این دلیل که این وجه از اعجاز، در تمامی سوره های قرآن جاری و ساری است؛ در صورتی که وجوه دیگر، هر کدام نسبت به سوره یا سوره هایی از قرآن صدق می کند (ص ۴۶). استاد به همین سبب به کالبد شکافی درباره "اعجاز بیانی" پرداخته و از موضوعات "ترتیب حروف قرآن"، "انتخاب کلمات و الفاظ" و "نظم و ترتیب کلمات" به عنوان عناصر اصلی اعجاز بیانی یاد کرده و مثال هایی در این جهت در اختیار خواننده قرار می دهد. به گونه ای که این وجه از اعجاز محسوس گردد (ص ۴۸ - ۵۳).

پس از آن استاد شریعتی به بررسی وجوه دیگر اعجاز قرآن پرداخته و ابعادی از اعجاز از جمله: "نظم و ترکیب در قرآن" و "عدم اختلاف در قرآن" را مورد بررسی قرار می دهد. استاد در عین حال تصریح می کند که "قرآن از همه جهت معجزه است و دلیل روشن این مدعی آن است که هر کس در هر رشته ای تخصص داشته باشد و به قرآن بنگرد، از همان رشته اقرار به اعجاز قرآن می کند و در عین حال هیچ متخصص نابغه ای جمیع مزایای قرآن را در همان فن خود درک نمی تواند کرد" (ص ۵۹). از جمله وجوه معروف اعجاز قرآن از نظر استاد، اخبار قرآن از غیب است که با استناد به سخنی از شهرستانی، به هشت گونه غیب گویی در قرآن اشاره می کند که البته یکی از اقسام آن وجود اخبار علمی مربوط به رازهای طبیعت در قرآن است (ص ۶۵).

قبل از توضیح این مطلب، بیان نکته‌ای در دیدگاه استاد شریعتی در مباحث اعجاز قرآن مغتنم است و آن مسأله، اعتقاد استاد به توسعه پذیر بودن وجوه اعجاز قرآن است که در تفسیر خود به عنوان یک ایده مطرح ساخته و مکرر مورد اشاره یا تصریح قرار می‌دهد. از جمله در یک جا می‌نویسد: «معجزات دیگری در قرآن هست که با پیشرفت علم و فن، اعجاز آیات مربوطه مکشوف گردیده است. چون معمولاً آیاتی که متضمن قاعده یا نکته‌ای علمی است، تعبیرات در آنها به کیفیتی است که مردم در عصر نزول یا زمان‌های بعد تا قبل از کشف حقیقت، توجهی به آن ندارند و خیال نمی‌کنند که بر خلاف عقیده عمومی مطلبی در آنها باشد. مثل آیاتی که راجع به حرکت زمین یا مرکب بودن نور خورشید و امثال آنها می‌باشد...» (ص ۶۶ و نیز نک: ۶۲). با چنین ایده‌ای استاد شریعتی در تفسیر خود به عنوان یک رسالت علمی، به بحث اعجاز علمی قرآن بیش از وجوه دیگر، توجه کرده و در آیاتی که به نحوی مستعد تفسیر علمی بوده و یا نکته‌ای درباره اعجاز علمی قرآن در بر دارد، به اختصار یا تفصیل سخن رانده است.

● تفسیر نوین و اعجاز علمی قرآن

صاحب تفسیر نوین با اعتقاد به اینکه یکی از وجوه اعجاز قرآن، اعجاز علمی است، تعبیر اعجاز علمی «یا معجزه علمی» قرآن را به گونه مکرر به کار برده است (از جمله رک: مقدمه، ص ۸، ۱۱، ۱۷، ۴۴، ۱۵۲، ۳۰۵ و ...) اما درباره مباحث مربوط به اعجاز علمی قرآن، در دو قسمت از تفسیر نوین وارد شده است که در زیر متذکر می‌گردد:

الف. مقدمه تفسیر: قبلاً گذشت که تفسیر نوین دارای مقدمه مفصلی در پاره‌ای از مسائل علوم قرآنی است. در بخشی از آن، بحث مشبعی به اعجاز علمی قرآن اختصاص یافته و در این بحث آمده است: «تعداد آیاتی که حاوی اسراری از طبیعت است و مع هذا مفهوم واقعی آنها در پرتو علوم تجربی روشن می‌گردد و در نتیجه وجود آنها در قرآن اعجازی برای کتاب الهی است، بسیار زیاد است و لذا وجود این آیات در قرآن قابل حمل بر تصادف نخواهد بود» (ص ۶۳ با تلخیص). آن‌گاه به عنوان نمونه می‌نویسد: «مثلاً قرآن در آیات بسیاری درباره آسمان و زمین گفتگو می‌کند. نخست

از دوره ای که جمیع کرات، توده انبوهی به شکل دود (گاز) بوده. سپس آن گاه که همگی به هم پیوسته بوده اند و به قدرت الهی جدا شده اند و نیز گردش هر کدام در مدار میعین و با فواصلی که یکدیگر را جذب نکنند و از اینکه نور خورشید از خودش و نور ماه از او است و اینکه نور سفید خورشید از انوار متعدد ترکیب یافته و از حرکت زمین با عبارات گوناگون مثل گاهواره یا شتر رام نامیدنش حتی کیفیت حرکت از وضعی و انتقالی و پیدایش حیات در آب و از قوه جاذبه و از جفت داشتن نباتات و جانوران و عموم اشیاء و همچنین... تا پیدایش اتومبیل و ترن و هواپیما، به جای اسب و الاغ و استر که دو معجزه اخیر را در همین تفسیر توضیح خواهیم داد (شریعی، ۶۴).

استاد شریعی علاوه بر ذکر مستندات قرآنی موارد یاد شده، به ذکر نمونه های دیگر نیز همراه با شواهد قرآنی آن اقدام می کند.

ب. خلال تفسیر سوره ها: تفسیرنویس، اختصاص به تفسیر جزء سی ام قرآن دارد، لذا حجم محدودی از قرآن را تشکیل می دهد. در عین حال در همین کمیت محدود، با نگرش علمی به آیات قرآن، بحث های متنوع و گسترده ای در خلال تفسیر آیات ارائه شده است و در یک نگاه سریع به تفاسیر سوره های جزء آخر می توان مهم ترین مباحث علمی مطرح شده را به شرح زیر ملاحظه کرد:

ماهیت شناسی آسمان های هفتگانه (همو، ۱۴ - ۱۶)، لنگرگاه بودن کوه های زمین و نقش آنها در حفاظت زمین و ساکنان آن (همو، ۱۰)، مطلق بودن زوجیت عامه در نظام طبیعت (همانجا)، حرکت های وضعی و انتقالی کره زمین (همو، ۴۲)، شگفتی های نطفه آدمی (همو، ۵۵)، اهمیت طعام و خوراکی های گوناگون در زندگی انسان (همو، ۶۰)، تنظیم شرایط حیات بر روی زمین با نسبت های معین از گازهای طبیعی، آب و حیات (همو، ۱۴۴)، موازنه کنترل در عالم حیات (همو، ۱۴۴ - ۱۵۴)، شناخت مبدا حیات (همو، ۱۵۰)، شگفتی های عالم جانوران از جمله مورچگان و عنکبوت (همو، ۱۵۲)، شگفتی های شب و روز و راز جفت و طاق در نظام طبیعت (همو، ۱۵۷)، پیش گویی قرآن از اختراع وسایل مدرن حرکتی، مانند قطار، ترن، و... (همو، ۳۰۵) و مسائل دیگر که به هر مناسبتی بحثی به اختصار یا تفصیل درباره آنها آمده است.

یکی از جلوه های بارز تفسیر علمی در تفسیرنویس، تفسیر آیات: و الذی قدر فهدی (الأعلى، ۳)

است، که استاد با حوصله فراوان از تناسب حاکم در طبیعت سخن رانده و نقش آب، هوا و گازهای موجود در طبیعت و فاصله کرات آسمانی در شکل گیری حیات را تشریح ساخته و سپس مفهوم رشد از شکل گیری تا توقف آن را، به همراه مطالب فراوان دیگر در راستای مسیر موجود تا رسیدن به نقطه کمال خود، بر نمایانده و پس از این تفصیلات، می نویسد: قرآن کریم الفاظ و کلمات را در معانی عام و وسیع خود به کار می برد. اینجا نیز هدایت را شامل جمیع هدایات و در همه کاینات و مخلوقات می دانیم. اگر به راستی بخواهیم حق مطلب ادا شود، باید برای این آیه کوچک و تشریح کامل این دو کلمه، یعنی "قدر فهدی" یک کتاب بزرگ بنویسیم، ولی این جا به مقداری که در تفسیر آیه ضرورت دارد بسنده می کنیم (همو، ۱۴۶).

● جلوه های اعجاز علمی در تفسیر نوین

اعجاز علمی در تفسیر نوین دارای دو جلوه به شرح زیر است: الف: ابطال نظریات علمی رایج در عصر نزول قرآن توسط قرآن؛ ب: تأیید قطعیات علوم تجربی به وسیله آیات قرآن؛ که در باره هر کدام توضیحاتی آورده می شود.

الف. ابطال نظریات علمی در عصر نزول

استاد شریعتی معتقد است که قرآن کریم با نزول خود، بر بسیاری از نظریات علمی رایج در عصر خود - که حتی قرن ها پس از نزول قرآن نیز بر اندیشه های دانشمندان حاکم بود - خط بطلان کشیده است و آن را معجزه ای از جانب این کتاب مقدس می داند. به عنوان مثال وی در تفسیر آیه و خلقناکم ازواجاً (النبا، ۸) با عنوان "یک معجزه علمی نخست قانون زوجیت عامه را شرح می دهد (شریعتی، ۱۱) و سپس در نقد تفسیر قدما می نویسد: این مطلب قابل توجه و تذکر است که مفسران بسیار دانشمندی که هنوز نمی توانستند دریابند همه موجودات جفت دارند و جفت هستند، زوجیت را به جوهر و عرض یا صورت و ماده و سایر اصطلاحات فلسفی که قرآن از آنها بر کنار است توجیه نموده اند. و از این توجیها و تأویلات در تفاسیر بسیار است که بعدها ترقی علوم، صحت تعبیرات قرآن و بطلان تأویلات دانشمندان بزرگ را محقق و مسلم داشته و این خود حاکی از

عظمت بی مانند قرآن است" (همو، ۱۲).

از این مفصل تر کلام استاد در تفسیر آیه اذا السماء انشقت (الانشقاق، ۱) است که نخست از خبر دادن به هم خوردن نظام کرات آسمانی، به عنوان یکی از هزاران معجزه قرآن یاد می کند (شریعی، ۱۱۲) و سپس درباره حاکمیت هیات بطلمیوس در طی چند قرن بر افکار دانشمندان - که به موجب آن از هم گسیخته شدن و بهم آمدن کرات آسمانی را محال می دانستند - یاد کرده، می نویسد: حال در مقابل علمی که چندین قرن مورد قبول علما و فلاسفه جهان بوده است، یک دفعه مردی درس ناخوانده، از میان قومی جاهل در سرزمینی ویران و بی بهره از سواد و علم به تکرار فریاد می زند که این اجرام آسمانی و این ستاره ها، روزی همگی از هم می پاشند و پاره پاره می گردند. و چندین قرن بعد، علم سخن او را تأیید می کند و علم هیأتی را که چند هزار سال است بر دل ها و مغزهای دانشمندان عالم حکومت داشته، باطل و میلیون ها فیلسوف و عالم را بر خطا معرفی می کند. آیا این معجزه نیست؟" (همو، ۱۱۳).

ب. تأیید قطعیات علوم تجربی به وسیله آیات قرآن

به طوری که قبلاً گذشت، استاد شریعی معتقد است که پیشرفت علوم تجربی - در طول چهارده قرن پیشین - به کشف معانی بسیاری از آیات، کمک شایان کرده است. از این رو در تفسیر خود تطبیق های فراوانی از قطعیات علمی با آیات قرآن ملاحظه می شود که اجمالی از تلاش استاد ذیل عنوان "تفسیر نوین و اعجاز علمی قرآن" در همین نوشتار از نظر گذشت.

● تفسیر نوین و ضوابط صحیح تفسیر علمی

از مباحث گذشته به دست آمد که اعجاز علمی، ثمره تفسیر علمی از قرآن است، سؤالی که مطرح است آنکه ضوابط درست تفسیر علمی چیست؟ و این ضوابط تا چه اندازه در تفسیر نوین رعایت شده است؟ در پاسخ این سوالات باید گفت: تفسیر علمی یکی از شاخه های تفسیر به رأی است که در آن مفسر با آگاهی از دستاوردهای علوم تجربی، در صدد انطباق آنها با آیات قرآن بر می آید. از این رو این شیوه تفسیری همواره در معرض لغزش و انحراف قرار دارد و آن تحمیل آیات قرآن

بر نظریه های ناپایدار علمی است. به این سبب عده زیادی از مفسران بزرگ با این شیوه تفسیری به مخالفت برخاسته اند (ذهبی، ۵/۱۸۲) و عده دیگر با تذکر به این موضوع که قرآن رسالتی جهت بیان اصول و قوانین علمی ندارد، بلکه تنها یک سری اشارات علمی در قرآن وجود دارد، (معرفت، ۲۴۸-۲۵۲) شرایط و ضوابطی جهت تفسیر صحیح علمی بر شمرده اند که باید از جانب مفسر مد نظر قرار گیرد (عک، ۲۲۴) که مهم ترین آن رعایت ضوابط عرفی در امر تفسیر از جهت قوانین ادبی و اصول و مبانی شرعی است (همانجا) و نیز پرهیز از هرگونه تأویل آیات و تطبیق ناروای اندیشه های علمی بر قرآن، چه تفسیر غیر از تأویل است و در تأویل ضوابط ادبی و حدود معانی لغوی زیر پا گذاشته می شود.

پس از این مقدمه در مقام داوری درباره تفسیرنویین باید گفت: صاحب این تفسیر با آگاهی از خطر تحمیل و تکلف در تفسیر علمی، همه جا کوشیده تا حرکتی معتدلانه در پیش گرفته و از تطبیق ناروای اندیشه های علمی با آیات قرآن اجتناب کند. این مطلبی است که استاد به مناسبت های مختلف، آن را مورد توجه و تصریح قرار داده است. به عنوان مثال، در تفسیر آیه و خلقناکم از واجا (النبأ، ۸)، پس از شرحی در بیان نظام زوجیت در سراسر عالم و در سطح همه موجودات، این موضوع را از اکتشافاتی می داند که قرآن در هزار و چهارصد سال پیش بیان فرموده، سپس می نویسد: ما نمونه ای از آیات (مربوط به زوجیت) را آورده و به سادگی ترجمه کردیم، تا معلوم شود که کسی با تکلف و تاویل چنین معنی و مطلبی را بر قرآن نبسته است (شریعتی، ۱۲).

از این مهم تر، بیان استاد در تفسیر آیه و الخیل و البغال و الحمیر لتركبوها و زینة و یخلق ما لا تعلمون (النحل، ۸) است، که نخست به مدد چهار مقدمه از مقدمات تفسیری ثابت می کند که تعبیر و یخلق ما لا تعلمون چیزی جز پیشگویی قرآن از اختراع برخی از وسایل سواری مدرن، مانند ماشین، ترن و هواپیما نیست و سپس در مقام نتیجه گیری می نویسد: با توجه به این مقدمات و مطالب به خوبی و روشنی و بدون هیچ گونه تکلف و تأویلی معلوم و محقق می شود که جمله و یخلق ما لا تعلمون یعنی: و خداوند خلق می کند در آینده آنچه را شما معاصران پیغمبر نمی دانید، از جمیع وسایل سواری و حمل و نقل از ماشین و اتومبیل و ترن و هواپیما و کشتی های بخاری و

زیردریایی و هر چه از این قبیل اختراع شده و خواهد شد، صاف و صریح خبر داده است و این آیه از معجزات روشن قرآن بوده، از آیاتی است که از آینده و مخترعات کنونی به طور قاطع و به صراحت کامل آگاهی داده و به اصطلاح اخبار غیبی شمرده می‌شود (همو، ۳۰۵). سپس جهت مزید بر اطمینان ادامه می‌دهد: هر چند ما اصراری نداریم که آیات کریمه قرآن را بر علوم و صنایع جدید تطبیق نماییم و حتی هر جا این نوع تطبیق‌ها مستلزم تکلف و تأویل و توجیه‌های متکلفانه باشد جدا با آن مخالفیم، ولی مواردی هم که آیه یا آیاتی به سهولت و وضوح، قابل انطباق بر چنین اموری باشد، نباید از ابراز و بیان خودداری داشت و ملاحظه‌های بی‌جا و محافظه‌کاری ناروا نمود. چون نگفتن یا نپذیرفتن این گونه اخبار غیبی از این وحی الهی به راستی دور از انصاف بوده و نشانه دشمنی با حق و حقیقت و مولود عناد و لجاج و تعصب نابخردانه است (همانجا).

استاد شریعتی تفسیر علمی را، با توجه به ضوابط صحیح آن، وسیله‌ای جهت طرح حقایق بی‌پایان قرآن دانسته و معتقد است که مفسر در عین مراعات ضوابط درست چنین تفسیری، باید جرأت و جسارت را در بیان حقایق از دست ندهد؛ به این صورت که: «ما معتقدیم همان گونه که در کتاب تکوین الهی و طبیعت، نمی‌توان به احتمال پیدایش نظرات بهتر و انتظار ترقی علم در آینده از اظهار نظر علمی و تحقیق در کاینات باز ایستاد، در کتاب تشریحی پروردگار (قرآن) نیز تا جایی که با اصول و فروع دین و هم با مبانی ادبی و علمی منافی نباشد، نباید از تحقیق و اظهار نظر به امید آتیه خودداری کرد» (همو، ۱۶). به این جهت تفسیرنویسن عرصه تفکر پویای صاحب آن شده است. ضمن آنکه او همواره بر وفاداری خود به قرآن و حدیث، به عنوان دو پایه مهم فهم دین و حقایق وحی تأکید می‌کند (همو، ۲۹۲).

● خواستگاه مباحث علمی در تفسیرنویسن

استاد شریعتی در تألیف خود به چند دسته از منابع توجه داشته و از آنها در مسیر تدوین تفسیر خود بهره‌برداری کرده است. وی جدا از منابع معتبر اسلامی در شیعه و اهل سنت، از جمله مجمع البیان طبرسی، کشاف زمخشری، مفاتیح الغیب رازی، تفسیر صافی، تفسیر روح الجنان ابو الفتح رازی که

زیربنای تفکر استاد در تفسیر نوین را، تشکیل داده‌اند، از چند دسته از منابع علمی معاصران - از متفکران داخلی و خارجی - بهره‌برداری کرده است. به عنوان مثال، در منابع داخلی استاد بیش از هر منبع دیگر، بر نظریات علمی مهندس بازرگان به ویژه در کتاب باد و باران در قرآن و دکتر سیدرضا پاکنژاد در کتاب اولین دانشگاه و آخرین پیامبر تکیه دارد. اما نسبت به منابع خارج از ایران استاد بیش از هر چیز وامدار و متأثر از مکتب علمی، اجتماعی علمای معاصر مصر است. لذا وی مکرر از طنططوی مصری یاد کرده و به نقل قسمت‌هایی از تفسیر الجواهر مبادرت می‌کند. چنان‌که در تحلیل‌های اجتماعی، صاحب تفسیر نوین غالباً از تفسیر المنار و گفته‌های شیخ محمد عبده و سید محمد رشید رضا، شاهد مثال می‌آورد و در تحلیل‌های ادبی نیز از نقل آرای مصطفی صادق زافعی دریغ ندارد.

استاد شریعتی علاوه بر منابع یاد شده، از آرای برخی از مستشرقان غافل نبوده و نظریات آنان را از منابع واسطه و ترجمه‌ای در تفسیر نوین منعکس می‌سازد که از جمله می‌توان به بیان نظریات کورسی مورینسن، موریس مترلینگ، اسحاق نیوتن، اشاره کرد. نکته مهم در استفاده استاد از منابع و نظرات یاد شده، توجه به روش علمی وی در ادای امانت علمی از یک سو و روحیه تحقیق، تنبُّع و آزاد اندیشی استاد از سوی دیگر است. به عبارت دیگر استاد شریعتی ضمن استفاده از منابع قدیم و جدید در تفسیر نوین، هرگز سیمای یک مقلد به خود نگرفته و دمی از ارائه افکار و برداشت‌های جدید در عرصه قرآن پژوهی غافل نیست.

● منابع

علاوه بر قرآن کریم:

- ۱- ذهبی، محمدحسین، التفسیر و المفسرون، بیروت، بی تا.
- ۲- رضایی اصفهانی، محمدعلی، درآمدی بر تفسیر علمی قرآن، قم، ۱۳۷۵ ش.
- ۳- رفیعی محمدی، ناصر، تفسیر علمی قرآن، تهران، ۱۳۷۹ ش.
- ۴- سیوطی، جلال‌الدین عبدالرحمن، الاتقان فی علوم القرآن، قم، ۱۳۶۳ ش.
- ۵- شریعتی، محمدتقی، تفسیر نوین، تهران، ۱۳۵۳ ش.
- ۶- عک، خالد عبدالرحمن، اصول التفسیر و قواعد، بیروت، ۱۴۱۴ ق.
- ۷- کلینی، محمد بن یعقوب، الکافی، تهران، ۱۳۶۳ ش.
- ۸- معرفت، محمد هادی، التمهید، تهران، ۱۳۷۹ ش.